

© Огорокова В. В.

**Огорокова В. В.** — кандидат філософських наук, доцент кафедри всесвітньої історії, заступник декана історико-філософського факультету Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського».

УДК: 321.07 + 940.25 + 140

### КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ УТОПІЇ ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА

*Стаття присвячена дослідженню західноєвропейської утопії епохи Просвітництва та, головне, визначенню її головних витоків в соціально-філософській думці того часу. Вирішення даної проблеми автор здійснює на основі розгляду основних конструктивних компонентів просвітницької ідеології: раціоналізм — людина — суспільство. Отримані результати аналізу розкривають джерела формування просвітницької утопії, становлення утопії політики як одного з її різновидів.*

**Ключові слова:** утопія, утопізм, раціоналізм, епоха Просвітництва.

### КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ЗАСАДЫ УТОПИИ ЭПОХИ ПРОСВЕЩЕНИЯ

*Статья посвящена исследованию западноевропейской утопии эпохи Просвещения и, главное, определению ее главных истоков в социально-философской мысли того времени. Решение данной проблемы автор совершает на основе рассмотрения основных конструктивных компонентов идеологии Просвещения: рационализм — человек — общество. Полученные результаты анализа раскрывают источники формирования утопии, становление утопии политики как одной из ее разновидностей.*

**Ключевые слова:** утопия, утопизм, рационализм, эпоха Просвещения

### CONCEPTUAL BASIS OF UTOPIA OF AGE OF ENLIGHTENMENT

*The article is devoted to the study of the Western European utopia of the age of Enlightenment, and, most importantly, the definition of its main headwaters in the socio-philosophical thought of the time. The solution of this problem the author makes on the basis of the review of main structural components of the ideology of the Enlightenment: rationalism — man — society. The results of the analysis reveal the sources of formation of utopia, the establishment of a utopia policy as one of its varieties.*

**Keywords:** utopia, utopianism, rationalism, Enlightenment.

Просвітницька утопія увійшла в історію соціально-політичної думки як окрема сходинка в генезі утопічної думки починаючи від «Держави» Платона, продовжуючи свою еволюцію утопіями Т. Мора, Т. Кампанелли, Ф. Бекона, Д. Вераса та інших мислителів. Особливістю цієї генези є постійні перетворення в області утопічного ідеалу, його джерел формування та можливості вплинути на історичну дійсність. В цьому випадку епоха Просвітництва виступає окремим етапом в історії утопічної думки, що привніс в утопію властиві для тогочасних ідеологічних соціально-філософських уявлень зміни. Особливістю саме просвітницької утопії стало перетворення її у справжній реформаторський проект, який згідно зі своїм змістом охоплював майже всі сфери соціокультурного життя: соціальні відносини, економіку, регулювання відносин в середовищі сім'ї, становище наукових знань та місце духовної культури, в тому числі питання релігії в ідеальному суспільстві. На цій основі й тримаються актуалізуючі елементи цієї проблеми у загальному широкому дослідженні утопії як феномена соціального буття людини.

До відмічених актуалізуючих підвалин вивчення саме просвітницької утопії слід додати ще й історіографічного шару. Так, в радянській науковій думці, на відміну від немалої кількості праць, присвячених вивченню античної утопії, окремо просвітницькій не привертали такої уваги. Марксистська ідеологічна заангажованість цих праць відбилася на розгляді утопії лише в межах пануючого на той час вчення про «утопічний соціалізм». Зазвичай видання охоплювали «історію соціалістичного вчення», починаючи з «Утопії» Т. Мора та кінчаючи джерельними матеріалами О. Герцена, М. Чернишевського та утопічними проектами інших ідеологів революції 1917 р. Якщо і виокремлювалися матеріали таких мислителів XVIII століття, як Г. Бабьоф, Ж. Мельє, Г. Б. де Маблі та Е.-Г. Мореллі (не згадуючи вже про інших менш відомих діячів, які залишилися поза увагою: Ф. Буассель, Р. де ла Бретон, В. Годвін, Ч. Голл, Л. М. Дешан, М. А. Кондорсе, Л. С. Мерсьє, Л. А. Сен-Жюст), то увагу читача зосереджували в основному на ліквідації приватної власності й буржуазних капіталістичних відносин як головної ознаки соціальної утопії, що вкупі складають зрівнювальний комунізм. Що ж стосується сучасної соціально-філософської думки, то, не зважаючи на дослідження української дослідниці Т. В. Розової та російських дослідників Л. О. Моршихіної і

О. В. Чуді нова, все ж деякі питання так і залишаються осторонь. Окрім ґрунтового аналізу утопічних рис якобінської диктатури, утопічних проектів під час Великої французької революції, нас цікавить інший їх бік, що безпосередньо й становить мету нашого дослідження — розгляд зв'язків між просвітницькою концепцією та становленням утопічного ідеалу, місце просвітництва в формуванні утопії «свого часу» та її значимість в подальшій еволюції соціальної утопії. Інакше кажучи, розкрити зміст утопії XVIII століття з позицій духовних соціально-філософських віянь західноєвропейського просвітництва.

Дослідження зазначеної проблеми в першу чергу виводить нас на необхідність розгляду таких ідейних концептів епохи Просвітництва, як раціоналізм — людина — суспільство. Значимість дослідження саме в цьому напрямку визначається ще й тим, що означені елементи дозволяють виявити не лише джерела утопії цього часу, а й її особливості та різновиди. Тому, відштовхуючись від означеної дослідницької позиції, ми здійснимо розгляд нашої проблематики згідно з цією схемою.

Як відомо, Розум в епоху Просвітництва проголошувався надійним засобом оцінювання оточуючого середовища, найкращою зброєю його перевтілення. Будь-яке знання розглядалося як результат практичного досвіду, накопиченням якого незмінно керував розум; прогрес людства зрівнювався з прогресом знання. При цьому слід зазначити, як саме представники трактували поняття розум. Перш за все, розум залежить від досвіду. Тому особливу роль просвітителі відводили освіті, розвитку критичного мислення як здатності осягати закони існування цього світу. Розум дає лише можливість пізнання істини, не всякий, що володіє розумом, в змозі осягнути таємниці всесвіту. Розум є помічником в цій справі, дозволяє класифікувати предмети та явища і виявляти взаємозв'язки між подіями, що відбуваються, з опорою на попередній досвід. Саме досвід, а не комплекс світоглядних або філософських установок, повинні лежати в основі пізнання і розуміння світу.

Перетворення Розуму у вирішальну силу соціального, культурного та морального прогресу, в єдиний шлях досягнення «золотого віку» — такою виступає сутність Просвітництва в цілому. Саме в цій сфері раціонального засобу осягнення соціальної реальності відбувалося становлення просвітницької утопії, яка несла в собі певний суспільний ідеал та жагу до його здійснення. Ґрунтуючись на раціональному підході просвітницької ідеології до оцінювання соціальної дійсності та й взагалі системи пізнання, утопія мала змогу черпати великі «запаси» для будови свого ідеалу, який відповідав би суспільним настроям, бажанням та мріям. Невід'ємний для утопії критицизм в купі з домінуючим раціоналізмом сприяв створенню саме соціально-політичних або реформаторських проектів, які передбачали нищівну критику соціальної реальності та формування того образу (утопічного ідеалу) досконалого суспільного ладу, який відповідав би суспільним настроям. Причому така кардинальна зміна суспільної картини стосувалася не лише суспільних відносин в утопії, а й детального регламентування сімейно-шлюбних відносин, системи виховання, які теж повинні були виражати в собі раціональні підвалини.

Від раціональних позицій виходило й розуміння людини як істоти, вільної від суспільних оков, людини, яка в змозі знищити тиранічні засади та побудувати «нове суспільство». По представленню самих мислителів того часу, людина повинна стати «повнолітньою», істотою розумною, повинна здолати вузькість чисто релігійного мислення і вийти на новий рівень усвідомлення реальності. Все, що робиться людиною в її повсякденному житті, має бути осмислене та освітлене світлом розуму. Сформоване в епоху Просвітництва поняття «громадянин світу» означало ідеал індивіда-носія чистого розуму, вільного від національних, конфесіональних та станових забобонів.

П. С. Гуревич, розглядаючи тогочасну філософію людини, звертає увагу на те, що епоха Просвітництва породила культ «автономної людини», здатної тверезо і глибоко оцінювати явища, ідеї, етичні вчинки і їх наслідки [2]. Раціоналізм і критицизм оголошувалися універсальною характеристикою людини. Високо оцінюючи розум окремої особи, ідеологи Просвітництва бачили причину раціональної поведінки індивіда, його розумності в «людській природі». Зрозуміло, просвітителі приділяли значну увагу людській суб'єктивності, тобто таким компонентам внутрішнього світу особи, як розум, відчуття, воля. Проте особливий акцент вони робили саме на розумі, який нібито забезпечує відносну цілісність особи, відвертаючи її від пороків, пристрастей і інших проявів емоцій. Так, наприклад, французький мислитель-просвітник М. А. Кондорсе в своїй праці «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» дуже добре показує значення ролі Розуму в становленні утопічного суспільного ладу: «Наші надії на покращання стану людського роду в майбутньому можуть бути зведені до трьох важливих положень: знищення нерівності між націями, прогрес рівності між різними класами того ж народу і, нарешті, справжнє вдосконалення людини. Чи

повинні усі народи коли-небудь наблизитися до цивілізованого становища, якого досягли нації більш просвітлені, більш вільні, більш звільнені від забобонів? ... Нарешті, чи повинен людський рід покращуватися завдяки новим відкриттям у науках та мистецтві та — в силу необхідності — у засобах створення окремого добробуту та спільного благополуччя або завдяки справжньому вдосконаленню інтелектуальних, моральних та фізичних здібностей ... або навіть вдосконаленням природної організації людини? ... Настане, таким чином, момент, коли сонце буде освітлювати землю, заселену лише вільними людьми, які не визнають іншого господаря, крім свого розуму; коли тирани та раби, священики та їх дурна чи лицемірна зброя будуть існувати лише в історії та на театральних сценах; коли ними будуть займатися лише для того, щоб співчувати їх жертвам і обманутим ними, щоб жах їх ексцесів нагадував про необхідність бути насторожі, щоб уміти розпізнавати та подавляти силою свого розуму перші зародки марновірства і тиранії, якби коли-небудь вони насмілилися знову показатися» [4, с. 109].

Використаний нами уривок з праці М. А. Кондорсе вказує на характерну рису просвітницької соціальної філософії — мислителі виходили з зіставлення «природного» і «цивілізованого» стану людини, вважаючи, що в достовірно цивілізованому суспільстві «природна» людина стає одночасно цивілізованою. Цей процес вони відносили до майбутнього, коли зваляться всі перешкоди на дорозі розвитку культури і восторжествує «царство розуму». Колишні форми суспільного життя розглядалися ними як результат помилок і забобонів народів, як наслідок їх обману священнослужителями. Особливо чітко ця риса виражається в ідеях Г. Б. де Маблі, який, як і багато інших мислителів, відкрито наголошував на тому, що всі люди вийшли з рук природи абсолютно рівними та вільними, без панування одних над іншими. Природа не створила королів, правителів, підданих, рабів — це очевидно, проте вона уклала нам один закон: працювати, щоб бути щасливими. Доки люди залишалися в цьому становищі, їх права були такими ж широкими, скільки обмеженими були їх обов'язки. Все належало кожному з них, кожна людина була своєрідним монархом, який мав право на світову монархію. Побудова суспільства створила незвичну революцію: ставши громадянином, людина домовилася із подібними собі, що шукатиме своє щастя, але слідуючи лише певним правилам та з деякими змінами. Та згодом вияснилося, що для утвердження засад нової будівлі, щоб вона не перетворилася на руїну, слід було виконувати закони. Звідси виникла необхідність запровадити керівників (правителів), а це означало, що громадяни відмовлялися від своєї незалежності. «З цього моменту, — говорить Г. Б. де Маблі, — людина уявляється мені королем, якого було скинуто з трону: він в деякому сенсі змінив свою природу» [4, с. 18].

Звісно ж, з вченням просвітників про людину неминуче пов'язана ідея суспільного прогресу. Ця ідея задавала їм перспективи аналізу минулого і передбачення майбутнього, була фундаментальною базою їх періодизації історичного процесу. Філософія Просвітництва була філософським обґрунтуванням нового деспотизму, одягненого в тогу диктатури Розуму. Вона висунула програму формування свідомості і здібностей індивіда незалежно від його бажань, можливостей, вибору. Просвітницька філософська думка виходила з того, що вона має право направляти свідомість іншої людини, «переробляти» його відповідно до універсальних норм Розуму, вести людей до загального щастя, абсолютно не цікавлячись їх думками і перевагами. Блискуча плеяда видатних мислителів з властивим їм блиском показувала, що старий порядок, пронизаний аморалізмом і лицемірством, знаменує звиродніння правлячих еліт, обтяжений догматизмом, що протистоїть розуму, знаходиться в конфлікті з самою природою людини, його прагнення до гармонійного суспільства, вільного від станової нерівності і монархічного свавілля, суспільства, в якому приватний інтерес кожного збігався б з загальнолюдськими інтересами. Просвітницькому світогляду була властива віра у самовдосконалення людського роду, демократизація суспільного життя та міцна увага до соціального оточення особистості. В цьому випадку дуже добре виражає відмічені ідеї утопічна проекція майбутнього суспільства Л.-С. Мерсьє. Змальовуючи Париж у 2440 році, він являє читачеві своєрідний утопічний уклад суспільства, значно відмінного від сучасного йому. Особливо цікавим є уривок стосовно форми правління в утопічній державі:

«— Насмілюсь запитати вас, якої форми правління дотримується ваша країна? Монархічної, демократичної, аристократичної? ...

— Ні монархічної, ні демократичної, ні аристократичної. Це просто розумова форма правління, яка понад усе ставить користь людей. Монархії більше не існує. Монархічні держави (це було добре відомо, хоча ніяких висновків ви так і не зробили) зливаються з деспотизмом, подібно до того, як ріки зливаються з океаном, а деспотизм руйнується під власною вагою. Істина ця підтвердилася; жодне пророцтво не здійснилося з такою точністю. За тих успіхів, яких досягли у нас наука та

просвітництво, було б просто ганебним для роду людського, якби ми були б нездатними виявити прості та дійсні закони, за допомогою яких потрібно управляти розумними істотами; а ми ж зуміли виміряти відстань між землею і сонцем та визначити вагу планет!» [4, с. 94].

Тобто, ми бачимо, що за своїм соціально-політичним характером просвітницька утопія відштовхувалася від критики існуючих форм правління та необхідності їх заміни на значно іншу форму — розумову. Досліджуючи це питання, Л. О. Морщикіна взагалі називала XVIII століття віком, який сформував в своєму завершеному вигляді такий різновид утопічної думки, як утопію політики [3]. Достатньо лише зазирнути у вихор подій Великої французької революції як основного джерела тогочасного утопізму, щоб побачити явні приклади. Революційна ситуація перетворила ідею «суспільного договору» на утопію політики. На зміну теоретичному зіставленню двох моделей суспільства — традиційно-ієрархічного і розумного суспільства як об'єднання вільних і рівних людей — прийшов політичний конфлікт політичних програм, які протистоять одна одній. Утопія виявилася залучена в реальну політичну боротьбу, але утопією бути не перестала, бо, як і раніше, виходила з протилежності між дійсністю та ідеалом; не стільки з рішучості перетворити пануючі стосунки, скільки з прагнення перетворити — цього разу за допомогою революції — погані стосунки в хороші.

Дійсно, ті реформаторські проекти, які пропонували мислителі, революціонери, в більшості своїй носять утопічний характер. Деякі з них взагалі пропонували радикальні заходи перетворення існуючого державного ладу на основі руйнування монархічних устоїв, верстових нерівностей, приватної власності як головного джерела всіх бід в суспільстві (Ж. Мельє, Л. А. Сен-Жюст). Й тут ми вже говоримо про утопію як реформаторський проект, що ще раз підтверджує думку Л. О. Морщикіної. Насправді це на рідкість цікаве явище, коли утопія переходить з стану мрії про краще майбутнє до стану політичного проекту по становленню нового суспільного устрою. Саме в такі переламні для соціуму часи утопістові дається інколи можливість перетворити свою альтернативу ідеалу і дійсності на політичну альтернативу. Утопіст стає далекоглядним політиком, утопія залучається до практики, а політика — до ідеалу. Утопія політики поміщає бажаний ідеал в межах досяжності людини, робить його метою боротьби. Якщо навіть ця боротьба не може закінчитися здійсненням ідеалу, вона, в усякому разі, сприяє руйнуванню існуючого порядку, із заперечення якого виростає будь-яка утопія. Ця боротьба починає щось воістину нове, хоча її остаточний результат ніколи не збігається з наміченим. Здійснений ідеал перестає бути таким, бо носить на собі пляму компромісу і поразок, які він потерпів в зіткненні з дійсністю. Але в результаті і дійсність стає іншою. Утопія політики не висуває яких-небудь суспільних ідеалів, властивих лише їй. Вона характеризується швидше особливою локалізацією цих ідеалів, чим їх безумовною оригінальністю. Можна сказати, що утопія політики є практичне вживання утопічного мислення в житті суспільства, критикованій дійсності протиставляється тут як ідея суспільства, яке виникає відразу ж в результаті вживання пропонованих партією політичних засобів.

Вони дають людині цінності, за які варто боротися, але не можуть гарантувати йому всемогутності і всезнання. Результат діяльності вислизає з-під контролю. Але значення утопії не в цьому. Воно залежить від того, якою мірою вона здатна упровадити в суспільну свідомість переконання в проблематичності існуючого порядку, а також в необхідності вибору між ним і яким-небудь альтернативним порядком.

Таким чином проведений аналіз формують ознак утопії епохи Просвітництва дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, ми побачили, що зміни в соціально-політичній думці, революційні настрої і суспільстві сприяли виходу утопії на рівень реформаторського проекту. Це надало змогу дослідникам виокремити її окремий різновид — утопію політики. Причому сама генеза цього процесу показує як само відбувалося таке становлення. Так, відмова від соціального реалізму створила міцне підґрунтя для утопій, на початку чисто теоретичних та лише після початку Великої французької революції переведених у практичну площину. Мислителі формували свою модель бачення соціуму так, що головна роль в ній відводилася вірі в те, що побудова досконалого суспільства тут і зараз, цілком можливо — треба лише «правильно» організувати його у відповідності з відкритими ними ж законами.

По-друге, запропонований аналіз даної проблематики дуже добре показав, як раціоналістичні мотиви соціально-філософської думки впливали на утопічний ідеал. Той критицизм, що охопив майже всі сфери соціального життя тогочасної людини, розкривав перед утопістами широке поле для створення утопічного ладу, де буде переважати та чи інша просвітницька риса. Так, наприклад, Ж. Мельє залишив нам «Заповіт», атеїстичний за своїм характером, в якому мислитель на основі критики католицьких релігійних догм закликає людство до повалення існуючого політичного устрою

та створення общинного ладу, основою якого буде соціальна рівність. Місце релігії в своїй утопії він заміщує вірою в панування соціальної рівності та справедливості. Інакше кажучи, головний акцент утопічного ідеалу переміщувався в залежності від рівня критики тієї чи іншої сфери людського буття — від соціально-політичного проектування до модусів духовного життя.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бовыкин Д. Ю. Революционный террор во Франции XVIII века: новейшие интерпретации / Д. Ю. Бовыкин // Вопросы истории. — 2002. — № 6. — С. 144–149.
2. Гуревич П. С. Философия человека / Павел Семенович Гуревич [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ligis.ru/psylib/090417/books/gurep01/txt18.htm>
3. Морщихина Л. А. Утопия и Великая французская революция «Фрагменты республиканских установлений» («Les Institutions republicaines. Fragments») А. Сен-Жюста как характерный пример утопического творчества XVIII века / Лариса Александровна Морщихина [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://liberte.newmail.ru/Utopia.html>
4. Огорокова В. В. Західноєвропейська утопія XVIII століття як приклад філософії історії епохи Просвітництва: Хрестоматія / Віра Вікторівна Огорокова. — Одеса: Принт-студія «Абрикос», 2012. — 232 с.
5. Розова Т. В. Утопія та сучасність: Навчальний посібник / Тамара Вікторівна Розова. — Одеса: Астропринт, 1997. — 132 с.
6. Чудинов А. В. Утопии века Просвещения / Александр Викторович Чудинов. — М.: ИВИ, 2000. — 90 с.

*Пальчик С. І. — здобувач. в. ст. канд. філос. наук, м. Одеса*

**УДК: 100+301.1+355.133**

#### ПАТРИОТИЧНИЙ АСПЕКТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

*В статті надається соціально-філософський аналіз основних концептуальних підходів до дослідження сутності національної ідентичності. Патріотичні аспекти національної ідентичності розкриваються на основі теоретичних положень та методологічних підстав наукового дискурсу.*

**Ключові слова:** національна ідентичність, патріотизм, національна самосвідомість, Батьківщина, громадянськість.

#### ПАТРИОТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

*В статье приводится социально-философский анализ основных концептуальных подходов к исследованию сущности национальной идентичности. Патриотический аспект национальной идентичности раскрывается на основе теоретических положений и методологических оснований научного дискурса.*

**Ключевые слова:** национальная идентичность, патриотизм, национальное самосознание, Родина, гражданственность.

#### PATRIOT ASPECT OF NATIONAL IDENTITY

*The article is socio-philosophical analysis of the basic conceptual approaches to the study of the nature of national identity. PATRIOT aspect of national identity are revealed based on theoretical principles and methodological foundations of scientific discourse.*

**Keywords:** national identity, patriotism, national identity, homeland, citizenship.

Головна криза будь-якої сучасної країни — це криза не соціальна і не економічна, а криза ідентичності. Саме ця криза перешкоджає визріванню і в суспільстві, і в надрах політичної еліти загальнонаціональної ідеї і утворенню суб'єктів національних інтересів. Криза ідентичності нерідко здатна привести до вибору в якості об'єкта ідентичності істотно більш вузького кола соціальних спільнот, більш локальних, а часом і маргінальних. Людина, що втратила почуття Батьківщини, заповнює вакуум, що утворився іншим змістом, ідентифікуючи себе з релігійними, етнічними,